

**ПРО ОСОБЛИВОСТІ ЗБИРАННЯ
ТА ПУБЛІКАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО
ФОЛЬКЛОРУ НАПЕРЕДОДНІ ТА
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

У статті розглянуто особливості роботи українських фольклористів напередодні та під час Другої світової війни. Зокрема, увага приділена тому, у яких регіонах велися фольклорні записи, на які зразки звертали увагу збирачі фольклору й чому було обрано саме цей територіальний ареал. Попри те, що автентичні твори у цей період ігнорували, а робота збирачів була націлена на явища, які сьогодні називають «фольклоризмом», можна і треба говорити про те, що відбувалося, у контексті історії фольклористики.

Ключові слова: історія фольклористики, український фольклор, українська фольклористика, фольклоризм.

В статье рассматриваются особенности работы украинских фольклористов перед началом и по окончании Второй мировой войны. В частности, уделяется внимание тому, в каких регионах велась запись фольклора, на какие образцы обращали внимание собиратели и почему были выбраны именно эти территориальные ареалы. Несмотря на то, что автентические произведения в этот период игнорировали, а работа собирателей была нацелена на явления, которые сегодня называют «фольклоризмом», можно и нужно говорить о том, что происходило, в контексте истории фольклористики.

Ключевые слова: история фольклористики, украинский фольклор, украинская фольклористика, фольклоризм.

The specifics of Ukrainian folklore studies of the late 1930-th and early 1940-th are described. Many pieces of folklore were falsified during this period. These are songs about the party, Stalin, «the bright future», collective Soviet farms. This folklore was not composed by the people but was recorded as folk. There were special people in villages, special poets who made it. Collectors of folklore were forced to record and publish them. Collections of folklore of this type and articles of scientists of those times are described. However, folklorists tried to publish authentic works as well.

Big attention was paid to the folklore of the eastern regions of Ukraine. Many ethnic Russians lived there. Their folklore differed from Ukrainian. They wrote it in order to carry out cultural assimilation, to show that this is in fact Ukrainian folklore,

to show that it does not differ from Russian. At the end of the 1930-th, folklore was also recorded and studied in the western regions of Ukraine. It was a part of the ideological program to demonstrate the cultural community of these territories with the Soviet Union.

The pre-war and post-war folklore differed greatly in terms of content, ideology, and in terms of the authenticity of texts. The pro-Soviet, pro-Ukrainian and anti-Soviet folklore appeared during the Second World War. The authorities tried to stimulate the process of folklore creation and direct it to the propaganda channel. And in 1944 the process of collecting folklore from the Second World War was officially initiated. Despite all the difficulties, Ukrainian folklorists gave some ideologically unbiased collections of folklore, popularized authentic Ukrainian folklore, investigated it.

Key words: folklore history, Ukrainian folklore, Ukrainian folklore studies, folklorism.

Нашою метою в статті є окреслення особливостей збирання та публікації українського фольклору наприкінці 30-х – середині 40-х рр. ХХ ст. Поданий матеріал є спробою осягнути частини історії української фольклористики за часів тоталітаризму та сталінізму, коли все автентичне (зокрема й фольклор) підлягало зміщенню або підміні штучними витворами. Актуальність роботи зумовлена належністю теми до історії фольклористики, а також тим, що на сьогодні немає загального огляду збирацько-видавничої роботи, яку проводили українські фольклористи напередодні та після завершення Другої світової війни. Сучасні дослідники цілком виправдано торкаються цього періоду «пуантно», розглядаючи ту чи ту проблему, жанр або персоналію. Зрозуміло, що заявлений період не викликає особливого зацікавлення: це час (30–50 рр.), який А. Іваницький називає «тридцятиліттям повного паралічу науки, погрому кадрів, підміни наукової методології марксистсько-ленінською. Це час панування антинауки – радянського фольклоризму» [4, с. 28]. У своїй статті «Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? Політика та культура» А. Іваницький та В. Пальоний [4] чи не вперше дають адекватну періодизацію розвитку української фольклористики від часів Жовтневого перевороту до розпаду колишнього Радянського Союзу, чітко й лаконічно характеризують кожний із цих етапів і вводять термін «радянський фольклоризм» на позначення «специфіки тих

процесів і явищ, що характеризували ідеологізовані, обслугові форми у фольклористиці радянського періоду» [4, с. 27].

У цій науковій розвідці описано роботу фольклористів-збирачів, а також тих, хто зберігав, досліджував і намагався опублікувати український фольклор того нелегкого часу.

Найперше, на що хочемо звернути увагу, – це відмінність фольклорного матеріалу довоєнних та повоєнних років. Довоєнні фольклорні записи містять більше традиційних зразків і менш «радянзовані», тоді як у фольклорі, зібраному наприкінці 40-х рр. ХХ ст., бачимо відбиток подій Великої Вітчизняної війни (далі – ВВВ), наслідки пропагандистської роботи, звеличення народу-переможця (і це вже не український – це радянський народ). Цікаво, що ці твори були автентичними – тобто ВВВ стала могутнім ідеологічним важелем щодо процесу згуртування представників різних націй в один, як уже сказали, радянський народ. Звичайно, тут не варто забувати й про послідовну роботу держави над цим: наявність політичних керівників у кожній військовій частині, формування частин за мультинаціональним принципом, потужна ідеологічно-пропагандистська машина тощо.

Протягом середини 30 – початку 40-х рр. Інститут українського фольклору АН УРСР (далі – ІУФ) здійснив багато фольклорних записів. У 1939–1940 рр. було проведено експедицію до західного регіону України, до Львівської, Станіславської, Дрогобицької та Чернівецької областей. В організації експедиції та безпосередніх записах фольклорних текстів брали участь також львівські дослідники, зокрема Ф. Колесса та О. Роздольський. На жаль, зібраний тоді багатющий фольклорно-етнографічний матеріал, що тепер зберігається у фондах ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАНУ [1], тоді був відсортований у досить своєрідний спосіб: перевага для видання належала фольклорним зразкам радянського періоду.

Загалом збирацька робота наприкінці 30-х – на початку 40-х рр. велася досить активно й охоплювала різні регіони України. Водночас основним завданням було визначено збирання фольклорних текстів так званих «нових часів», зокрема

пролетарського фольклору. З огляду на це сучасному дослідникові подекуди важко уявити об'єктивну картину функціонування давніших фольклорних творів зазначеного періоду.

У лютому 1939 р. ІУФ організував експедицію до Кролевецького району Сумської області. Під час експедиції було записано зразки пожовтневого фольклору, присвяченого революції 1905 р., подіям та персоналіям громадянської війни, а також різні за тематикою колгоспні пісні, частівки та анекдоти. З пожовтневого фольклору відібрали кілька батрацьких, бурлацьких та весільних пісень, а також казки (переважно фантастичні), частівки та анекдоти, оповідачем яких був 73-річний колгоспник села Бистрик П. Чалий [5, с. 92–93].

Окремим аспектом уваги тодішньої фольклористики був фольклор східних областей України. Можемо припустити, що це також була певна ідеологічно-політична настанова, адже власне українського фольклору там було зібрано доволі мало, оскільки населення цього регіону, що складалося переважно з робітничого класу, було етнічно російське, що не могло не позначитися на особливостях фольклору (особливо на мелодиці пісень). У лютому – березні 1939 р. співробітники ІУФ здійснили фольклорну експедицію до Луганська (тодішній Ворошиловград). Увагу приділяли здебільшого збиранню радянського робітничого фольклору. У звіті, поданому учасниками експедиції, дожовтневим зразкам присвячено лише одне обережне речення: «Під час експедиції нам удалося виявити ще один факт: поруч з післяжовтневим фольклором битують і зразки дожовтневої народної творчості і навіть фантастичні казки» [12, с. 91]. У такий спосіб відбувалася своєрідна уніфікація фольклору, знеособлення національної усної народної творчості та штучне витворення такого собі інтернаціонального фольклорного сплаву для уподібнення традиційної культури «братніх народів» [12, с. 92].

Тоді ж була відряджена фольклорна експедиція до Запоріжжя, під час якої були знайдені досі невідомі дослідникам варіанти мелодійного супроводу пісенних текстів «старого

стилю». Збирачі особливо наголошували на унікальному записі мелодії історичної народної пісні про Турбаївське повстання селян проти поміщиків Базилевських на Полтавщині в кінці XVIII ст. Автори звіту лицемірно шкодують, що не записали жодного зразка пожовтневої казки та легенди, роблячи із цього висновок, що «потрібно якнайширше популяризувати наші радянські казки серед трудящого населення» [3, с. 91], тобто відверто пропонують штучне творення фольклору.

Унаслідок схожої діяльності, за відомостями І. Березовського, працівники ІУФ упорядковували збірки «Пісні Харківщини», «Пісні Проскурівщини» [2, с. 232–233], а фольклористи Донеччини уклали збірку «Донецький фольклор» [2, с. 233].

Велику увагу приділяли збиранню фольклорного матеріалу західноукраїнських земель, щойно приєднаних до Радянського Союзу. Ідеологічно важливим було продемонструвати культурну близькість цих регіонів до радянської імперії, тому й фольклорні твори, які відбирали для публікації, піддавали прискіпливому цензуруванню. Деякі зразки фольклорного матеріалу із Західної України й Північної Буковини ввійшли до «Збірника художніх матеріалів про Західну Україну та Західну Білорусію» (Харків, 1939) та збірки «Масові пісні» (Львів, 1940) [2, с. 233].

Проте фольклористи західних регіонів спромоглися підготувати ідеологічно незаангажовані видання. 1940 р. у новозаснованому Львівському філіалі ІУФ під керівництвом Ф. Колесси уклали збірки «Українські народні пісні Галичини і Буковини», «Народні пісні українського Закарпаття», «Бойківські народні танці», а також збірку записів О. Роздольського, зроблених протягом 1900–1936 рр., з мелодіями (до 3000 зразків) [9, с. 68]. Цього року працівники ІУФ підготували до друку велику працю «Антологія фольклору Західної України та Буковини» [9, с. 68]. П. Павлій видав частину збірки «Фольклор Західних областей України» (1940), куди ввійшли тексти й примітки дослідника.

1939 рік був ювілейним, коли вся величезна країна святкувала 60-річчя Й. Сталіна. Отже, більшість видань було

присвячено темі вшанування вождя. Фольклорні збірки, видані до цієї річниці, мають чіткий характер державного замовлення й штучності. 1940 р. було надруковано збірник «Ленін і Сталін в піснях українського народу» з передмовою Ю. Соколова та науковою розвідкою М. Грінченка. Окрім того, видано низку збірок відповідної тематики, як-то: «Ленін в творчості народу України» (Київ, 1939), «Ленін і Сталін в піснях українського народу» (Київ – Харків, 1940), «Поети колгоспного села» (Київ – Ленінград, 1940) тощо.

Потрібно віддати належне дослідникам-фольклористам тих часів: працюючи під тиском тоталітарної системи в особі владних структур, в умовах політичної заангажованості, вони знаходили змогу вивчати українську культуру, пропагувати її, розповідаючи про речі, властиві винятково українському народові. За загальною редакцією Ю. Соколова видано збірник «Українська народна сатира і гумор» (Київ, 1940), до якого ввійшли фольклорні зразки дожовтневих і новітніх часів.

Особливого значення надавали також популярним і хрестоматійним виданням, як таким, що широко пропагували фольклорні твори. І хоч, як зауважує П. Попов, «в популярних збірниках мало місце нечітке розрізнення між фольклором і нефольклором. В окремих випадках траплялися підробки під фольклор» [9, с. 68], але це свідчить про спробу, якщо не відродження, то хоч би збереження решти того наукового потенціалу, що залишався на початку 40-х рр. 1936 р. були підготовлені до друку такі збірки, як «Українська народна пісня» [14], «Українська народна приказка» [15]; 1938 р. – «Українські народні думи», «Народний гумор і сатира» (1-й том), «Фольклор для дітей» [7, с. 94], «Українські народні казки», упорядковані М. Возняком і видані 1946 р. [13], а також програми та хрестоматії з українського фольклору [10; 11; 16].

П. Павлій в оглядовій статті «Досягнення української радянської фольклористики за сорок років», називаючи збірки тих часів, зауважує на окремих випадках «вільного поводження записувачів і редакторів з текстами», а також на певній фальсифікації, пов'язаній з культом особи Й. Сталіна [8, с. 14].

У такий спосіб відповідальність за штучно витворені тексти покладали на записувачів і видавців. Проте можемо припустити, що ті зразки «радянського фольклору», які ввійшли до названих збірок, не були фальсифікованими. Під час аналізу зібраного в ті роки матеріалу впадає в око те, що зразки провладної фольклорної творчості здебільшого трапляються в окремих авторів й у великій кількості. Очевидно, у кожному регіоні були люди, що складали твори «на замовлення», які, у разі потреби, можна було представити на різних офіційних рівнях. Пізніше, у 50-х рр., це явище навіть одержить свою назву – «колгоспні поети». Ось як ідилічно описує (нібито з вуст тракториста) цей процес колективного фольклоротворення А. Кінько в статті «Колективність народної творчості»: «І ось після роботи зберемося біля будки, порозмовляємо, інколи і дуже гостро, про справи, успіхи і неполадки; свіжі газети проглянемо, послухаємо радіо, потім хтось заспіває. Спочатку тихо, про себе. Здається, він навпомацки шукає в тумані дорогу. Пісню підхоплюють інші. Кожному знайоме, близьке те, про що почав заспівувач. А коли пісня пішла, ось тоді вже її не страшно співати і на людях» [6, с. 25]. Сьогодні такі «одкровення» викликають лише посмішку, з огляду на реальні умови й вимоги офіційної ідеології до радянських фольклорних творів.

Надзвичайно багатий матеріал для наукового дослідження дали роки Другої світової війни. І хоч питання аналізу схожих фольклорних творів залишатиметься актуальним упродовж багатьох повоєнних десятиліть (а згодом потребуватиме нової інтерпретації), не можемо не визначити це, як одну з найважливіших проблем фольклористики кінця 40-х – початку 50-х рр. З початком ВВВ в Україні спостерігалось піднесення культурно-мистецького життя. Рештки наукової та творчої інтелігенції, які залишилися після репресій 30-х рр., раптом усвідомили нову змогу реалізації національної ідеї. І народ, який ще не звик до назви «*homo sovieticus*», знову відчув себе єдиною нацією, у страшні воєнні роки відкрився ввесь багатющий потенціал фольклоротворення, що, своєю чергою, уможливило вивчення усної народної творчості тих років. Потрібно

зауважити, що в цей час з'явилися різні типи фольклорних творів: одні були, так би мовити, проукраїнськими, підпорядковані національній ідеї; інші – спрямовані на війну та мали прорадянський характер, і навіть у зразках ліричних, жартівливих чи побутових виявлялася національна належність та ідеологічне налаштування.

На початку війни радянський уряд усіляко підтримував і використовував автентичне мистецтво, аби стимулювати бойовий дух людей. Пізніше роботу з вивчення фольклору тих часів владні структури ініціювали й спрямували на формування певних ідеологічно-патріотичних засад держави-переможця.

11 серпня 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР видала спеціальну постанову про збирання народної творчості часів ВВВ і скликання Республіканської наради збирачів фольклору в Центральному будинку народної творчості. Наслідком цієї роботи 1945-1946 рр. стала збірка «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну» за редакцією М. Т. Рильського. Немає потреби пояснювати, що до цієї та інших офіційних збірок не ввійшли, наприклад, повстанські, стрілецькі та інші твори. Їх не просто не вносили – їх не виконували й не фіксували (принаймні офіційні збирачі фольклору).

Ще до того, протягом 1943–1944 рр., провели низку спільних наукових засідань українських та російських фольклористів у Москві. Цікавими видаються, зокрема, такі доповіді, як: «До проблеми сучасного фольклору» С. Бугославського (1943), «Про принципи укладання збірника «Методика збирання й вивчення фольклору» В. Сідельникова та Н. Рождественської (1943), «Оповідальний і пісенний фольклор у звільнених районах України (Харківщина, Полтавщина, Чернігівщина і Курщина)» Д. Косарика (1943) «Вивчення фольклору Закарпатської України» П. Богатирьова (1944).

Уже 1943 р., під час перебування ІУФ в евакуації, у Москві вийшла збірка зі вступною статтею А. Малишка «Пісні з Лісокраду». 1944 р. з'явилася збірка «Украина непокоренная. Песни и думы» за загальною редакцією М. Рильського. Збірки ці мали чітке радянсько-українське спрямування, тоді як жодного

твору, що мав би характер національно-державницький, туди не ввійшло.

Отже, українська фольклористика кінця 30-х – 40-х рр. ХХ ст. мала свої, досі майже не висвітлені із сучасного погляду особливості. Фольклор довоєнних і повоєнних років істотно відрізнявся в ідеологічному плані та за автентичністю текстів. Наприкінці 30-х рр. ХХ ст. значну увагу приділяли запису та вивченню фольклору західних регіонів України, як обов'язковій частині ідеологічно-демонстративної програми щодо культурної спільності цих територій з Радянським Союзом. Особливий інтерес виявлено до збирання й публікації фольклору східних областей, що мало на меті культурну асиміляцію, оскільки в тих регіонах був більше представлений фольклор російської етнічної групи. Попри всі складнощі, фольклористи Західної України спромоглися підготувати чимало ідеологічно незаангажованих видань, а вчені ІУФ намагалися популяризувати справжній український фольклор у хрестоматійних виданнях й окремих збірках. Перед початком ВВВ більшість фольклорних творів мала штучний характер і провладно-ідеологічний зміст. Влада намагалася стимулювати процес фольклоротворення й завести його у відповідне пропагандистське русло.

Бібліографічні посилання

1. **Архів ІМФЕ ім. М. Т. Рильського**, ф. 40, од. зб. 98; ф. 34–3, од. зб. 36.
2. **Березовський І. П.** Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. – Київ : Наук. думка, 1968. – 344 с.
3. **Гайдай М., Мейзлер С.** Фольклорна експедиція в Запоріжжя // Народна творчість. – 1939. – № 3. – С. 89–91.
4. **Іваницький А., Пальоний В.** Радянська фольклористика чи радянський фольклоризм? Політика та культура // Родовід. – 1996. – № 13. – С. 25–30.
5. **Ісірович М., Слободянюк М.** Експедиція до Кролевецького району Сумської області // Народна творчість. – 1939. – № 3. – С. 92–93.

6. **Кінько А. М.** Колективність народної творчості // Народна творчість та етнографія. – 1957. – № 1. – С. 21–28.
7. **Хроніка** // Народна творчість та етнографія. – 1939. – № 3. – С. 94.
8. **Павлій П. Д.** Досягнення української радянської фольклористики за сорок років // Народна творчість та етнографія. – 1958. – № 3. – С. 7–17.
9. **Попов П. М.** Вивчення фольклору в Академії наук УРСР за 25 років її існування (1919–1944) // Мистецтво. Фольклор. Етнографія. Наукові записки. – Т. I–II. – Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1947. – С. 61–80.
10. **Програми** для філологічних факультетів мови й літератури пед. ін-тів. Український фольклор / за ред. П. Попова. – Київ : НК Преса («Радянська школа»), 1939. – 12 с.
11. **Програма** з українського фольклору (проект) / за ред. П. Попова. – Київ : АН УРСР, 1939. – 14 с.
12. **Сухобрус Г., Бондаренко А.** Ворошиловград як джерело народної творчості // Народна творчість. – 1939. – № 3. – С. 91–92.
13. **Українські народні казки** : у 3-х кн. / упорядн. М. Возняк. – Київ : Держлітвидав, 1946. – Кн. I. – 122 с.; Кн. III. – 136 с.
14. **Українська народна пісня** / упорядн. А. Хвиля. – Київ : Держлітвидав, 1936. – 666 с.
15. **Українська народна приказка.** – Київ : Держлітвидав, 1936. – 578 с.
16. **Український фольклор** : хрестоматія для вузів. – Київ : Рад. шк., 1941. – 223 с.